

Aart Aarsbergen

GESCHIEDENIS VAN
NEDERLAND IN
27 PLEKKEN

FONTAINE UITGEVERS

De nummers op de kaart corresponderen met de hoofdstukken waarin de desbetreffende plekken worden beschreven.

Inhoud

- Inleiding: het verleden aanraken 9
- 1 Meisje in het veen 13
Yde, Drenthe
  - 2 Langs de grens van het Romeinse Rijk 20
Van Katwijk tot Herwen
  - 3 Karel de Grote, vorst tussen twee werelden 28
Het Valkhof, Nijmegen
  - 4 Een middeleeuws ridderkasteel 37
Het Muiderslot, Muiden
  - 5 Een Hanzestad langs de IJssel 47
De IJsselkogge, Kampen
  - 6 De fluwelen zachtheid van Erasmus 55
Grotekerkplein, Rotterdam
  - 7 De moord op de trap, het einde van Willem van Oranje 66
Het Prinsenhof, Delft
  - 8 De ondergang van de Batavia 75
Bataviawerf, Lelystad
  - 9 Hulde, Rembrandt! 84
Sint Antoniesbreestraat, Amsterdam
  - 10 Verbannen uit de synagoge 93
Spinozahuis, Rijnsburg
  - 11 Johannes Vermeer, meester van het licht 102
Hooikade, Delft
  - 12 Spiegel van de bekende wereld 110
Typographia Blaviana, Amsterdam
  - 13 Jachtslot op de Veluwe 119
Kroondomein Het Loo, Apeldoorn

- 14 Mensenhandel en winstbejag 129
Balans, Middelburg
- 15 Een schoon en verwonderlijk kunstwerk 140
Eise Eisinga Planetarium, Franeker
- 16 Een monument voor de Franse keizer 149
Pyramide van Austerlitz, Woudenberg
- 17 De eerste grootindustriële van Nederland 157
Sphinxkwartier, Maastricht
- 18 Klokkenluider avant la lettre 166
Multatuli Museum, Korsjespoortsteeg, Amsterdam
- 19 Het Brabant dat men gedroomd heeft 176
Aardappeletershuisje, Nuenen
- 20 Vreest niet de Vrouw der toekomst 186
Aletta Jacobskamer, Groningen
- 21 Het socialisme als geliefde 196
De Oude Buisse Heide, Zundert
- 22 Architect van De Stijl 205
Rietveld-Schröderhuis, Utrecht
- 23 Schuldig landschap 213
Kamp Westerbork, Hooghalen
- 24 Woodstock aan de Maas 220
Holland Pop Festival, Rotterdam
- 25 Met een doel dat niet zinloos is 228
Treinkaping bij De Punt, Drenthe
- 26 'At your service'; dood van een politiek avonturier 237
Media Park, Hilversum
- 27 We kunnen de wereld kiezen die we willen 246
Klimaatmars, Amsterdam
- Epiloog 253
- Chronologie 255
- Verder lezen 260
- Dankbetuiging 266
- Register 268

Inleiding: het verleden aanraken

Het leven is gul voor mij geweest. Zeventien jaar lang was ik hoofdredacteur van de Nederlandse editie van het wereldvermaarde tijdschrift *National Geographic*. Ik heb in die periode fantastische reizen en reportages mogen maken. Ik ben op alle continenten geweest, heb de poolkoude getrotseerd, ben door woestijnen gesjokt, heb oerwouden verkend en indrukwekkende cultuurschatten en steden bezocht. Maar de paradox is dat de vele reizen die ik heb gemaakt, mijn ogen hebben geopend voor het vele moois om mij heen, in ons eigen land. Ik heb geleerd dat als je voor je eigen wereld dezelfde nieuwsgierigheid toont als voor een onbekende plek in het buitenland, er heel veel valt te ontdekken en te bewonderen. Wat betreft natuurschoon, maar zeker ook wat betreft cultuur en geschiedenis. Voor reizen hoef je soms alleen maar de voordeur achter je dicht te trekken. Daarom ben ik op reportage gegaan in mijn eigen land en door de Nederlandse geschiedenis, van de prehistorie tot nu. Ik ben kriskras door Nederland getrokken en heb bekende en minder bekende *lieux de mémoire*, plaatsen van herinnering, bezocht en de geschiedenis ervan opgetekend. Zo heb ik mijn geografische en journalistieke nieuwsgierigheid gecombineerd met mijn eerste liefde, die voor de geschiedenis.

In april 2016 bezocht ik op een persreis de Hermitage in Sint-Petersburg, een van de grootste kunstcollecties ter wereld. Ter voorbereiding van een tentoonstelling over Catharina de Grote in de Hermitage Amsterdam, mocht ik met een paar collega's in het Russische depot vooraf de kunstschaten zien die in Nederland zouden worden geëxposeerd. Voor ons uitgespreid stonden en lagen kostbare etsen en prenten van beroemde kunstenaars. Ik zat aan de rand van de tafel, vlak bij een prachtige ets van Rembrandt. Terwijl de conservator zijn verhaal hield, schoof ik voorzichtig mijn hand naar voren en aaide zachtjes met mijn vingertoppen over het papier waarop de ets was gedrukt. Ik raakte papier aan dat Rembrandt lang geleden door zijn ei-

kenhouten drukpers in Amsterdam had gehaald. Hoewel ik iets ongerijms – en misschien ook wel kinderlijks – had gedaan, vond ik het een bijzonder moment. Vier eeuwen nadat de ets was gemaakt, had ik direct contact met een werk van Rembrandt – en daarmee met de meester zelf.

Eind 2019 ging ik voor dit boek naar de Erasmuscollectie van de Bibliotheek Rotterdam, waar zo'n vijfduizend werken van en over de Europese humanist zijn verzameld. Ik stond tussen de hoge kasten en mocht van de conservator voorzichtig een boek inzien dat tot het persoonlijk bezit van Erasmus had behoord. Het was de Latijnse editie van *Attische nachten* van de Romeinse schrijver Aulus Gellius, die leefde in de tweede eeuw na Christus. Erasmus had het boek goed bestudeerd, getuige de in bruine inkt opgetekende kanttekeningen op diverse bladzijden. Op een zekere dag ruim een half millennium geleden had de humanist, wie weet waar, het boek opengeslagen en was erin gaan lezen. Als hem iets opviel, pakte hij zijn ganzenveer, doopte die in de inkt en zette er in de kantlijn een opmerking bij.

Dit soort ontmoetingen vormen voor mij de ultieme historische sensatie. Hoe dicht kun je bij het verleden komen als je de wereld aanraakt van mensen die ons zijn voorgegaan? Het is wat de Engelse historicus Simon Schama (met een verwijzing naar de dichter W.H. Auden) 'het brood breken met de doden' noemt. 'En deel te nemen aan die ceremonie is eigenlijk alles wat een historicus moet doen.' Deelgenoot worden van het leven van mensen die ons zijn voorgegaan. Niet om ze te bespotten of te veroordelen, maar om ze te begrijpen, zoals Spinoza schreef. Ik ben geboeid door hun misère en geluk, hun angst en hoop, hun grootsheid en falen.

Ik heb mij bij de keuze van 27 plekken in Nederland, die ik chronologisch presenteer, losjes laten leiden door de Canon van Nederland, zoals die in 2006 is opgesteld door de commissie-Van Oostrom. De Canon bestaat uit vijftig 'vensters' die bij elkaar een overzicht geven van wat iedereen in elk geval zou moeten weten over onze geschiedenis en cultuur. De herziening van de Canon in 2020 heeft mijn plan niet veranderd. Het is spijtig dat de kunstrichting De Stijl als venster is komen te vervallen, maar ik vind het werk van Gerrit Rietveld interessant genoeg om het toch in dit boek op te nemen. Dat geldt ook voor het verhaal over graaf Floris V en het Muiderslot. Ik heb een selectie uit de Canon gecombineerd met een aantal eigen keuzes. Naarmate we meer naar de huidige tijd komen, heb ik duidelijker mijn eigen pad gekozen, beïnvloed door mijn eigen herinneringen en voorkeuren. Elke selectie is natuurlijk betwistbaar, ook deze. De verhalen in dit boek vertellen met elkaar mijn persoonlijke kijk op de geschiedenis van Nederland.

I

Meisje in het veen

Yde, Drenthe

Een meisje van zo'n zestien jaar oud, met lang golvend, blond haar, wordt geboeid naar de rand van een klein veenmoeras gebracht. Om haar schouders hangt een wollen mantel, licht gekleurd, versierd met donkere banen. De mantel is wat sleets en her en der slordig versteld. Ze is op weg naar haar dood, want ze zal geofferd worden en haar lichaam zal aan het donkere moeras worden toevertrouwd. Als onderdeel van de voorafgaande rituele handelingen is haar hoofd aan de linkerkant kaalgeschoren. De priester of dorpsoudste heeft een wollen sprangband driemaal om haar hals gebonden en trekt met een schuifknoop de band zo strak aan dat het meisje langzaam de adem wordt benomen. Ze sterft een benauwde dood. Om zeker van haar dood te zijn, wordt ze met een scherp mes in haar hals gestoken. Haar ontzielde lichaam wordt in het zwarte water gegooid, dat zich boven haar sluit en weer tot rust komt. Het mensenoffer is gebracht, hopelijk heeft het de goden behaagd. Is het zo gegaan?

Samen met Vincent van Vilsteren, voormalig conservator van het Drents Museum, bezoek ik de plek waar zo'n tweeduizend jaar geleden dit sinistere schouwspel heeft plaatsgevonden. De stoffelijke resten van het meisje werden gevonden iets boven Assen in Noord-Drenthe, tussen de plaatsjes Vries en Yde, in het beekdal van de Runslot. 'Kijk, hier zie je een flauwe depressie in het landschap, aan de rand van de akker.' Een argeloze voorbijganger zou er makkelijk aan voorbijgaan, ook al staat er wat verscholen tussen de bomen een bord dat de betekenis van de plek aangeeft. Er heerst een landelijke rust. In het oosten strekken zich weilanden en bosschages uit, in het westen liggen uitgestrekte akkers. 'Het landschap zag er in de prehistorie natuurlijk volledig anders uit,' zegt Van Vilsteren. 'Drenthe had nog veel loofbos, de beekdalen waren begroeid met elzen en lagere delen waren bedekt met veenmoerassen van verschillende omvang. Dit veengebied is in de negentiende eeuw afgegraven en de ruilverkaveling van de vorige eeuw heeft een heel nieuw type landschap doen ontstaan.'

Op deze plek haalden op een zonnige meidag in 1897 twee veenwerkers uit Yde met een baggerbeugel iets zwaars uit het moeras. Toen ze de beugel

op het land hadden, schrokken ze vreselijk, omdat er in de modder een zwart hoofd met rossig haar lag. In paniek renden ze weg. Toen ze van de schrik waren bekomen, baggerden ze nog meer resten van een lichaam op en verstoppen dit onder wat heideplaggen. Enige dagen later berichtte de plaatse-lijke krant over de bizarre vondst: 'Door 't werkvolk van den heer L. Popken te IJde werd Woensdag jl. in een veentje tusschen Vries en IJde een volle-dig menschengeraamte gevonden.' Ook de burgemeester werd op de hoogte gebracht en hij kwam na enige dagen later persoonlijk poolshoogte nemen. Omdat er geen personen in de omgeving werden vermist en het bekend was dat het veen een conserverende werking had, besloot de burgemeester een brief aan het Drents Museum te schrijven om de vondst van een veenlijk te melden. Het museum toonde interesse en bestuurslid Jan Joosting reisde naar Yde. Toen hij met de burgemeester het lichaam bekeek, ontdekten zij dat de dorpsbewoners hun nieuwsgierigheid niet hadden kunnen bedwingen en het lichaam hadden geschonden. Alle tanden op één na waren uit de mond ver-wijderd, het haar was van de schedel getrokken en diverse beenderen waren verdwenen. De heren verzamelden de overblijfselen in een kistje en lieten het overbrengen naar het Drents Museum, waar de bestuursleden enthousiast re-ageerden op deze nieuwe aanwinst van wel 'enige (drie, vier, vijf, zes of meer) eeuwen' oud, zoals Jan Joosting toen dacht. Alleen de voorzitter had reserves, hij meende dat het om de overblijfselen van een aap ging.

Hoewel het lichaam bij de opgraving ernstig was beschadigd en diverse li-chaamsdelen ontbraken, heeft het onderzoek ernaar toch heel veel gegevens opgeleverd over het Meisje van Yde, zoals het veenlijk al snel bekend stond. Via de C14-methode, een radiometrische datering, kon in 1988 worden vast-gesteld dat ze gestorven is in de periode tussen 34 v.C. en 128 n.C. Verder kon worden vastgesteld dat het inderdaad, zoals de burgemeester al bij eerste ob-servatie vermoedde, om een vrouw ging met blond, krullend haar van circa zestien jaar en 1,40 meter lang, in die tijd een gebruikelijke lengte. Zelfs haar bloedgroep, A, kon worden achterhaald.

Het Meisje van Yde leefde op de scheidslijn tussen de prehistorie en de Ro-meinse tijd. Drenthe was in die tijd een relatief open landschap met ver-spreide nederzettingen, kleine akkers en heidevelden. Heuvelruggen werden afgewisseld door lage veengronden, graslanden en beekdalen. De mensen woonden op de hoger gelegen gebieden. Archeoloog Wijnand van der San-den, die veel onderzoek naar Drentse veenlijken heeft gedaan, schetst in zijn boek *Het meisje van Yde* (1994) de wereld waarin ze was opgegroeid. Een kleine, gesloten boerengemeenschap waarbij de gang van de seizoenen het levensritme bepaalde. Ze woonde volgens Van der Sanden waarschijnlijk in de buurt van het moeras waarin haar lichaam is gevonden, in een klein dorp

van vier tot vijf boerderijen. De boerderijen waren opgebouwd met een houten raamwerk waarbij nog geen spijkers werden gebruikt. De wanden waren van leem, het grote overhangende dak van stro. Een haardvuur verwarmde het huis en werd gebruikt om op te koken. Drie generaties deelden de boerderij, samen met de veestapel. Runderen, paarden, varkens, schapen, ganzen en mogelijk geiten werden gehouden voor hun vlees en andere producten. Haar vader zorgde voor het vee en werkte op het land: zaaïen, ploegen en oogsten. Haar moeder maalde het graan, maakte kaas, bakte brood, spon garen en weefde stoffen. Misschien heeft het meisje wel samen met haar moeder op een weefgetouw de mantel geweven die ze bij haar dood om haar schouders droeg.

In het Drents Museum trof ik het Meisje van Yde in een luchtdichte vitrine op een zaal met gedempt licht. Rondom haar lagen de andere veenlijken van het museum, zoals het skelet van het veenlijk van Aschbroeken en de man van Emmer-Erfscheidenveen uit de bronstijd. Het hoofd van het meisje lag scheef, de enige tand in haar gezicht was goed zichtbaar, rechts stak een rib uit haar lijf. Om haar hals zat de wollen sprangband waarmee ze vermoedelijk om het leven is gebracht. Haar lichaam was bedekt met de stukken van de originele mantel die vastgemaakt zijn op een donkerbruine ondergrond van textiel. Haar huid was donker, bijna zwart. Je kon de tekening erin nog heel duidelijk zien, evenals haar teennagels, die netjes lijken geknipt. Het was een bijzonder beeld, afstotelijk, maar ook aandoenlijk. Luguber, maar ook kwetsbaar.

In 1993 kreeg het Meisje van Yde een tweede leven. Richard Neave uit Manchester, bekend van zijn gezichtsreconstructies voor forensische doeleinden en van een aantal bekende historische figuren, reconstrueerde haar hoofd. Op basis van een computermodel van haar schedel kon hij vrij betrouwbaar en nauwgezet haar oorspronkelijke gezicht tevoorschijn roepen, de enige onzekerheid was de vorm van haar neustopje. Julie Wright, een Londense special-effects-deskundige voorzag haar van blond haar, blauwe ogen en een huidskleur in tinten die bij het meisje waren te verwachten. Een gezichtsreconstructie is natuurlijk altijd een interpretatie van de werkelijkheid, gemaakt op basis van de schedelvorm, die niet alles over het uiterlijk prijsgeeft. We weten niet of het meisje lachrimpeltjes, moedervlekken of sproeten had. Mogelijk droeg ze ergens een litteken en toonden haar wangen een opvallende blos. Toch waren de wetenschappers tevreden met het eindresultaat. 'We mogen zeggen dat het wassen hoofd een goede en betrouwbare indruk geeft hoe het hoofd van het Meisje van Yde eruit heeft gezien,' schrijft Van der Sanden. 'We hoeven er niet aan te twijfelen dat haar moeder een schok van herkenning zou hebben gekregen.'

De eerste gezichtsreconstructie van het Meisje van Yde, in 1993 gemaakt door Richard Neave. (Drents Museum, Assen)

Het werk van Richard Neave bracht het Meisje van Yde pas echte roem. Van een verschrompeld en misvormd lichaam, dat eeuwenlang door het moeras was geconserveerd en gemummificeerd, werd het Meisje van Yde een herkenbare jonge vrouw, een persoon waarmee je je makkelijk kunt identificeren. Ze werd het gezicht van de Nederlandse prehistorie en het publiek kwam in flinke aantallen naar het Drents Museum om haar te ontmoeten. Er werd (niet door het museum!) zelfs een wedstrijd georganiseerd wie het meest op het meisje leek. Het Meisje van Yde werd een van de hoogtepunten van een internationale reizende tentoonstelling over veenlijken in Nederland, Noord-Duitsland en Denemarken. Het bracht haar in Canada, de Verenigde Staten, Duitsland, Oostenrijk en Engeland. Vincent van Vilsteren grapte daarover: 'Ze verzamelde genoeg KLM-miles voor een gratis trip naar Rome.'

Maar terwijl ze internationaal furore maakte, werd haar afwezigheid in het Drents Museum pijnlijk gevoeld. Richard Neave werd daarom in 2005 gevraagd om op basis van het eerdere ontwerp een tweede reconstructie te maken. Deze is bijna gelijk aan de oorspronkelijke, alleen het haar is wat minder krullend. 'Het is opvallend,' zegt Van Vilsteren, 'dat daarmee toch

een ander beeld ontstaat. Dit meisje lijkt een veel droeviger blik te hebben, alsof ze rouwt om haar onfortuinlijke lot. Ze is daarmee veel minder aansprekend dan haar voorgangster, die vooral in de media te zien is.’

Een belangrijke vraag is natuurlijk waarom deze jonge vrouw in het moeras moest sterven. De vraag is des te prangender nu we haar gezicht kennen en ze daardoor een eigen persoonlijkheid heeft gekregen. Van Vilsteren is er duidelijk over: ‘Op sommige vragen heeft de archeoloog gewoon geen antwoord. We weten alleen dat het hoogstwaarschijnlijk een moerasoffer was, maar over de reden daarvan kan niets met zekerheid worden gezegd.’ De mensen uit die tijd cremeerden normalerwijze hun doden, maar moerasoffers kwamen geregeld voor. In de tijd van de grote veenaufgravingen groeven veenarbeiders allerlei kostbaarheden op: munten, barnstenen sieraden, wapens, potten, kledingstukken. Het achterlaten van kostbaarheden in het moeras was voor de prehistorische mens een manier om in contact te komen met de goden en hen gunstig te stemmen. Het offeren van een mens was de grootste dienst die een gemeenschap de goden kon bewijzen.

Maar het is moeilijk, zo blijkt, om met deze constatering genoegen te nemen. Zelfs in Van Vilsterens eigen museum werd in het inmiddels ontmantelde Yde Theater, een multimediale presentatie over de veenvondst, over de reden van haar dood gespeculeerd. In de korte voorstelling werd een dorpsoudste opgevoerd die vertelde dat het meisje werd geofferd om een einde te maken aan de onverklaarbare kindersterfte die haar dorp teisterde.

Er zijn talrijke andere verklaringen bedacht. Sommige archeologen menen dat mensenoffers iets met vruchtbaarheidsrituelen te maken hebben. Is het doden van een vrouw die net de leeftijd had bereikt waarop haar lichaam vrucht kon dragen, niet het grootste offer? Vaak wordt ook verband gelegd met de turbulente tijden waarin het meisje leefde. Oorlogen, stamtwisten, opstanden, vergeldingsacties en sociale spanningen teisterden de bevolking. Bovendien schoof het Romeinse Rijk, die nieuwe onbekende wereldmacht die zich vanuit het Middellandse Zeegebied over Europa verspreidde, steeds verder naar het noorden op. Het zuiden van ons land werd officieel een deel van de Romeinse provincie Germania Inferior. In talrijke oorlogen hebben de Romeinen tevergeefs geprobeerd hun rijk ten noorden van de Rijn uit te breiden. Waren de Germaanse gemeenschappen bang door de Romeinen onder de voet te worden gelopen en smeekten ze de goden met een mensenoffer hen van de indringers te vrijwaren?

En waarom moest juist dit meisje worden geofferd? Was het haar wat vergroeide rug die eigenlijk amper waarneembaar was? Opvallend is dat haar hoofd aan de linkerzijde was kaalgeknipt. De Romeinse schrijver Tacitus, die hoewel hij er zelf nooit was geweest uitgebreid over onze streken heeft

geschreven, vertelt over de gewoonte bij de Germanen om het hoofdhaar van vrouwen bij wijze van straf na een schanddaad af te knippen. Had het Meisje van Yde iets misdaan waardoor zij uit de gemeenschap moest worden gestoten? Of – een heel andere invalshoek – was zij juist een uitverkorene, die een heldenrol voor haar gemeenschap vervulde?

We zullen het nooit zeker weten. Waar de archeoloog moet passen, krijgt de verbeelding de ruimte. Het Meisje van Yde blijft intrigeren. Zo speelt ze een rol in diverse kinderboeken. Ze was het onderwerp van een openluchtvoorstelling met Peter Tuinman en Lisanne Dijkstra die in 2018 in Tynaarlo, de gemeente waartoe Yde behoort, een aantal keren werd opgevoerd. In het stuk van Just Vink wordt ze onder de naam Ytje ten tonele gevoerd als heldin die haar dorpsgenoten waarschuwt voor de aanstormende Romeinen en zichzelf opoffert om het gevaar te keren. In *Hilde, het meisje van Yde*, een ander toneelstuk, is ze de dochter van een dorpsoudste die vanwege een heftige liefdesaffaire ongehoorzaam is aan haar vaders gezag en dit met haar executie moet bekopen.

Vlak bij de plek waar ze in 1897 werd gevonden, heeft de gemeente Tynaarlo in 2011 de Groningse landschapskunstenaar Derk den Boer een groot land-art-project laten uitvoeren. Meer dan zeshonderd zwerfstenen uit de provincie Drenthe vormen een boomvormig labyrint met daarbinnen een centrale steen, waarop drie gekleurde glaselementen zijn aangebracht. Op een tekstzuil wordt de bedoeling van het project beschreven: ‘Waar een cirkel heelheid symboliseert, laat dit kunstwerk zien hoe de cirkel wordt doorbroken. Net zoals het leven van het meisje van Yde vroegtijdig werd afgebroken.’ Op een steen bij een zitje van keien is de tekst gegraveerd: ‘De weg naar binnen in het labyrint van zwerfstenen nodigt uit tot bezinning op de essentie van het leven.’

Ik vraag Vincent van Vilsteren wat hij van het project vindt. Hij zegt verontschuldigend als hij mijn sceptische blik ziet: ‘Het museum was niet bij dit project betrokken, hoor.’ Ik vind het allemaal een beetje te veel, er wordt met dit project een spirituele draai aan deze archeologische vondst gegeven die mij niet gepast lijkt. Het Meisje van Yde wordt onder het mom van een eerbetoon ingezet voor een eigentijdse levensvisie en natuurlijk ook voor de ‘citymarketing’ van Tynaarlo. Maar laten we gewoon aanvaarden wat de archeologen zeggen: over het waarom en onder welke omstandigheden het Meisje van Yde is gestorven, weten we niets zeker, elke invulling of interpretatie daarvan is speculatief en daarom zinloos.

Landart-monument van Derk den Boer uit 2011, vlak bij de vindplaats van het Meisje van Yde.

Ter plekke

Het veenlijk Meisje van Yde is tentoongesteld in het Drents Museum in Assen, als het althans niet is uitgeleend, wat zo nu en dan gebeurt. Informeer vooral naar haar aanwezigheid. Er vinden deze jaren veel veranderingen in het museum plaats. Vrijwel de gehele archeologieopstelling is ontmanteld in verband met de verbouwing die in 2020 heeft plaatsgevonden (uitbreiding van het museumcafé en de publieksruimte), maar ook ter voorbereiding op een geheel nieuwe opstelling van de collectie die naar verwachting in het eerste kwart van 2023 voor het publiek toegankelijk wordt.

De vindplaats van het Meisje van Yde in het veen is op het Yderholt, tussen de Groningerweg in Yde en de Veenweg in Vries. Een tiental meters daarvandaan is het landart-monument van Derk den Boer. De wandelroute Beekdal Hondstong van de Stichting Het Drentse Landschap, 4,5 kilometer lang, voert langs beide plekken.

In de provincie Drenthe zijn verschillende veenlijken gevonden, zowel in de grote venen als in de veentjes. Slechts enkele zijn behouden gebleven en worden in het Drents Museum bewaard. Naast het Meisje van Yde bevinden zich daar ook het Paar van Weerdinge en de Man van Emmer-Erfsheidenveen.

Langs de grens van het Romeinse Rijk

Van Katwijk tot Herwen

Vanuit Katwijk, waar ik vrouw en dochter op het strand heb achtergelaten, vertrek ik op een warme, zomerse dag voor een fietstocht langs de Oude Rijn. Er staat een vriendelijke bries uit het westen, dus ik kan heerlijk doortrappen. Omdat ik me niet al te zeer hoef in te spannen, dwalen mijn gedachten af en probeer ik mij een voorstelling te maken van hoe het landschap eruitzag in de periode waarin deze rivier de noordgrens van het Romeinse Rijk vormde. Zij was nog niet de keurig ingedamde waterweg die de Oude Rijn nu is, met leuke plaatsjes langs de oever en hier en daar een haventje. Ze was in die tijd een woeste stroom van zo'n honderd meter breed die meanderend door een drassige, onherbergzame delta trok, haar loop steeds aanpassend aan de veranderende omstandigheden veroorzaakt door de wind en andere elementen.

Ik fiets van Katwijk (Lugdunum) via Valkenburg (Praetorium Agrippinae), Leiden (Matilo), Alphen aan den Rijn (Albaniana), Zwammerdam (Nigrum Pullum), Woerden (Laurium) en Utrecht (Trajectum) naar Fort Vechten (Fectio) bij Bunnik, allemaal plaatsen waar eertijds een Romeins militair fort was gevestigd. Bij Odijk beëindig ik mijn reis langs de Romeinse grens of *limes* en sla noordoostelijk af naar mijn woonplaats. Ik heb meer dan zeventig kilometer langs de *limes* gereden, de grens liep nog zo'n 130 kilometer door tot Herwen bij de Duitse grens. Dit Nederlandse traject is slechts een klein onderdeel van de meer dan drieduizend kilometer lange Romeinse noordgrens die via de Rijn en de Donau liep tot aan de Zwarte Zee. Het blijft een fascinerend idee dat het Nederlandse veenweidegebied een cruciaal onderdeel vormde van het luisterrijke Romeinse imperium, dat zich in zijn grootste gedaante uitstreckte van Spanje tot het Midden-Oosten en van Engeland tot Noord-Afrika. Zo cruciaal dat veldheren als Drusus, de stiefzoon van keizer Augustus, en Corbulo hier ten strijde trokken om de grens te verdedigen of het Romeinse territorium uit te breiden. Keizers

als Caligula en Hadrianus reisden vanuit Rome naar onze streken om zich persoonlijk van de situatie in dit deel van hun rijk op de hoogte te stellen.

Mijn belangstelling voor de Nederlandse limes werd gewekt toen ik in 2003 kennismaaakte met archeoloog Erik Graafstal van de gemeente Utrecht. Ik ontmoette hem voor het eerst op een toen nog braakliggend terrein aan de rand van de oprukkende nieuwbouwwijk Leidsche Rijn bij Utrecht. Er zou hier een Romeins schip, dat al in 1997 was gevonden, worden opgegraven en ik wilde er voor *National Geographic* verslag van doen. ‘Daar ligt het schip,’ wees hij naar het braakliggende veldje vlakbij. ‘We beginnen binnenkort met de opgraving.’

Ruim tweeduizend jaar geleden trokken de eerste Romeinen naar onze streken en vanaf circa 40 tot omstreeks 260 na Christus respecteerden zij de Rijn – in Nederland de loop van de tegenwoordige Nederrijn, Kromme Rijn en Oude Rijn – als noordelijke grens van hun uitgestrekte rijk. Het onderzoek naar de Romeinse aanwezigheid in onze streken heeft zich aanvankelijk vooral geconcentreerd op de *castella*, grote legerkampen waar honderden manschappen waren gelegerd. Maar afgezien van deze grensforten, en de belangrijke garnizoensplaats Nijmegen (Noviomagus), waar eind eerste eeuw een legioen van zo’n vijfduizend man gelegerd lag, was er niet zoveel bekend over de verdere inrichting van het grensgebied. De ontwikkeling van een aantal infrastructurele projecten in de afgelopen decennia, zoals de aanleg van de wijk Leidsche Rijn bij Utrecht en de herstructurering van de binnenstad van Woerden, vormde een snoepwinkel voor archeologen die met spectaculaire vondsten de geschiedenis van de Romeinse tijd grondig herschreven.

De eerste bijzondere ontdekking was de opgraving in het najaar van 2002 van twee wachttorens bij de Zandweg in Vleuterweide (in Leidsche Rijn) uit circa 50 na Christus. Zij behoorden tot de oudste exemplaren uit het Romeinse Rijk die zijn gevonden. De vondst en de vroege datering wierpen een nieuw licht op het belang van de Romeinse grens in dit deel van het rijk. De wachttorens, zoals ook blijkt uit de opgraving van nog twee exemplaren enige tijd later, maakten een intensieve grensbewaking mogelijk. Ze stonden op zichtafstand van elkaar, zo veel mogelijk in bochten, waardoor de brede rivier was uitgerust met een effectief observatiescherm. ‘De Nederlandse grenssectie werd veel beter bewaakt dan de archeologen aanvankelijk dachten,’ aldus Erik Graafstal.

De aandacht van het grote publiek ging vooral uit naar de opgraving van ‘De Meern 1’, het schip dat in het voorjaar van 2003 werd blootgelegd. (Op de open dagen in mei dat jaar kwamen meer dan dertigduizend mensen kijken!) Het schip was enkele jaren eerder bij onderzoek naar een Romeinse

Castellum Hoge Woerd zoals het er in de tweede eeuw mogelijk heeft uitgezien. Buiten de muren liggen de huizen en erven van het kampdorp (vicus). Een langgerekt kadefront aan de rivierzijde vormde een bewaakte rivierhaven. 3D-reconstructie door Daan Claessen, Erfgoed, gemeente Utrecht.

weg ontdekt. Er werd besloten het schip niet *in situ*, op de plek waar het gevonden is, te laten liggen, maar op te graven omdat de geplande aanleg van waterpartijen in de buurt het grondwater zuurstofrijker zou maken, met als gevolg een fatale aantasting van het fragiele scheepshout.

Er waren in het limes-gebied al meer schepen gevonden en geborgen, maar 'De Meern 1' verbaasde de wetenschappers in velerlei opzicht. De eerder gevonden exemplaren waren eigenlijk simpele transportbakken, bedoeld voor het vervoer van bulkgoederen als grind, basalt en tufsteen voor de aanleg en het onderhoud van de grenswerken. 'De Meern 1' leek van een ander type. Het Meernse schip, zo'n 25 meter lang en 2,7 meter breed, was gemaakt van eikenhout dat, zo bleek uit dendrochronologisch onderzoek (op basis van de jaarringen in het hout), rond 148 na Christus langs de benedenloop van de Schelde was gerooid. Het was waarschijnlijk een onderhoudsschip, wat onder meer blijkt uit de vele voorwerpen die bij het wrak werden gevonden: een gereedschapskist, een pikhouweel, twee spanzagen, vier schaven, twee beitels en een koevoet. Bovendien bleek uit de reparaties van het houtwerk bij de kajuit dat het een langer leven was beschoren dan de bekende vrachtboten.

Projectleider André van Holk van het toenmalige Nederlands Instituut voor Scheeps- en Onderwaterarcheologie (NISA), die ik tijdens zijn opgraafwerkzaamheden een aantal malen bezocht, was enthousiast over de rijkdom

van de vondst. 'Benoorden de Alpen is nog nooit zo'n compleet en gaaf schip uit de Romeinse tijd gevonden. Op basis van de eerste verkenningen had ik wel enig vermoeden, maar dit overtreft mijn stoutste verwachtingen.' Naast gereedschap werden er ook een koperen ketel, een schaar, een schrijfpens, aardewerk en twee paar schoenen gevonden. De vele spullen die in en rond het schip zijn gevonden doen vermoeden dat het inderhaast door de bemanning is verlaten, waarschijnlijk na een schipbreuk als gevolg van een navigatiefout of plotseling opkomend noodweer.

In de zomer waarin 'De Meern 1' werd geborgen, vonden archeologen bij de bouw van een parkeergarage in de binnenstad van Woerden opnieuw een schip uit de Romeinse tijd. Aangezien er in Woerden, het vroegere *castellum* Laurium, al eerder resten van Romeinse vaartuigen waren opgegraven, kreeg dit schip de naam 'Woerden 7'. Het ging om een flink vrachtschip uit circa 160 na Christus van 28 meter lang en 4,7 meter breed. De 'Woerden 7' kwam in het nieuws omdat de onderzoekers aanvankelijk meenden dat deze boot, uitgerust met mast en zeil, vanwege een roei-installatie op het achterschip voor zo'n twaalf tot vierentwintig roeiers, ook stroomopwaarts kon varen. De horizontale, zwaluwstaartvormige uitsparingen in de roeibankdragers, waarin de bankjes konden worden verankerd, voedden deze theorie.

Tot dan hadden wetenschappers aangenomen dat met deze vrachtschepen uit de Romeinse tijd hoofdzakelijk stroomafwaarts werd gevaren, waarna het scheepshout voor andere doelen werd gebruikt. Nader onderzoek nuanceerde de theorie over het speciale karakter van de 'Woerden 7'. Projectleider Wouter Vos, destijds verbonden aan het Archeologisch Diensten-centrum (ADC), concludeerde dat de roei-installatie vooral was bedoeld om het schip te helpen bij de navigatie, om het op de brede, wilde rivier op koers te houden en niet om ermee tegen de stroom in te varen: 'Bestudering van de tekeningen van eerder gevonden vrachtschepen, zoals een van de Zwammerdam-schepen, laat zien dat dit vaartuig een vergelijkbare installatie had die we niet eerder als zodanig hebben herkend.'

Deze nieuwe archeologische informatie heeft het beeld van de limes in Nederland grondig gewijzigd. De grens was niet een wat vergeten uithoek van het Romeinse Rijk waar slechts een handvol soldaten toezicht hield, het was een vitaal element van een veiligheidssysteem dat met grote toewijding en tegen hoge kosten werd onderhouden. In de zompige rivierdelta, gelegen tussen uitgestrekte veengebieden, legden de Romeinen op de zuidrand van een steeds smaller wordende stroomgordel een bijzonder bouwkundig project aan, dat gezien de erosie, rivierdoorbraken en de vele herstelwerkzaamheden een bron van zorg en aandacht moet zijn geweest. Dit systeem, dat zeer onderhoudsintensief was, bestond uit een reeks castella met daartus-

sen wachttorens die werden verbonden door een met grind geplaveide rijbaan. Her en der lagen houten kaden waar schepen konden afmeren voor de aanvoer van zware materialen die voor het onderhoud van dit systeem noodzakelijk waren. Dankzij het natte milieu waarin de infrastructuur werd aangelegd, bleven veel archeologische resten uit de Romeinse tijd bewaard. Graafstal: 'De Romeinen legden een kwetsbare bundel aan op het gebied van transport, logistiek en waterbeheer die met enorme inspanningen werd onderhouden. De vraag is natuurlijk waarom?'

Ja, waarom ontplooiden de Romeinen zo veel activiteit in zo'n lastig, moeilijk beheersbaar terrein? Omdat de Rijn vooral van belang was als transportas. De aanleg van de limes in onze streken lijkt onderdeel van een groot keizerlijk plan: de verovering van Brittannië. Julius Caesar had in 55 en 54 voor Christus al twee expedities in Engeland uitgevoerd en sindsdien was de belangstelling van de Julisch-Claudische keizers voor expansie naar Brittannië levend gebleven, zowel vanwege de economische mogelijkheden (lood-, tin- en zilverbijzetting) als om redenen van prestige. Algemeen wordt aangenomen dat het Claudius (keizer van 41 tot 54) was die opdracht gaf tot de aanleg van de limes en de verovering van Brittannië, maar wellicht bestonden deze plannen al onder zijn voorganger, de roemruchte Caligula (keizer van 37 tot 41). Er zijn steeds meer aanwijzingen, vaak gebaseerd op 'kleine feiten met grote implicaties', zoals archeoloog Rien Polak van de Radboud Universiteit Nijmegen het formuleerde, dat het hele project al onder Caligula van start ging. Muntvondsten en houtdateringen bij onderzoek in Valkenburg (Zuid-Holland) en Alphen aan den Rijn ondersteunen deze veronderstelling. De anekdote van biograaf Suetonius over keizer Caligula, die zijn troepen tegen de zee liet vechten door hun helmen en mantels met schelpen te vullen en het water met zwaarden te doorklieven, heeft misschien meer wortels in de werkelijkheid dan aanvankelijk werd verondersteld. Claudius kon door de voorbereidingen van Caligula snel een invasie op touw zetten, meent Polak, 'want hij stapte in een gespreid bedje'. Hoe dan ook, in 43 trok een invasieleger onder aanvoering van Aulus Plautius Zuid-Engeland binnen en vestigde daar de provincie Britannia tot eer en glorie van de keizer. Claudius was zelf bij de expeditie aanwezig en werd een jaar later op een triomftocht in Rome onthaald. De senaat verleende hem en zijn zoon de erenaam Britannicus.

De verovering van Britannia werd wellicht goedgevoeld door persoonlijke ambitie ingegeven, de provincie bleek van groot belang voor Rome – vanwege de eerdergenoemde bodemschatten en omdat het gebied zich ontwikkelde tot de graanshuur van het rijk. Ook de opvolgers van Claudius hebben zich intensief en persoonlijk bemoeid met de limes van Germania Inferior, de provincie waartoe Nederland en België behoorden. Trajanus,

Replica van een Romeinse houten wachttoren langs de Marsdijk in Bunnik.

die als stadhouder verantwoordelijk was voor de Rijntroepen, gaf tijdens zijn keizerschap opdracht tot grote infrastructurele werken hier te lande, en Hadrianus trok in 122 op inspectie door het gebied, wat aanleiding gaf tot allerlei bouwactiviteit.

De Romeinen beschikten bij de Rijn over trouwe bondgenoten, de Bataven, wat hun belangstelling voor het onderhoud van de limes zal hebben bevorderd. De Bataven – Germaanse krijgers uit Midden-Duitsland die met toestemming van de Romeinen naar het noorden waren getrokken –

onderhielden nauwe relaties met het Romeinse Rijk. Veel Bataven dienden als hulptroepen in het Romeinse leger. Uit onderzoek van archeoloog Nico Roymans blijkt dat die verbondenheid bijzonder hecht was. Aan de hand van de vondsten van zegeldoosjes kan worden vastgesteld hoe ver de invloed van Rome reikte. Deze bronzen doosjes dienden als beschermhoes voor een waszegel waarmee brieven werden verzegeld. Het verspreidingspatroon van de zegeldoosjes in het Midden-Nederlandse rivierengebied wijst op een sterke latinisering van de Bataafse samenleving die waarschijnlijk vooral via het leger heeft plaatsgevonden: van bijna elke Bataafse boerenfamilie diende een gezinslid in het Romeinse leger. ‘Geen enkel ander volk is zo intensief als hulptroepenleverancier door de Romeinen gebruikt,’ vertelt Roymans. ‘Ze hadden een geweldige militaire faam, vooral als ruiters. Bataaf was bijna synoniem voor soldaat. Na hun dienstperiode keerden vele Bataven als veteraan terug naar hun dorp van herkomst.’

Eén Bataafs cohort diende vanwege de trouw en de martiale kwaliteiten van de manschappen als persoonlijke lijfwacht van de keizer, wat de band tussen de Julisch-Claudische keizers en deze streken een bijzonder karakter gaf. ‘Het waren flinke kerels die met hun rijzige voorkomen en rood geverfd haar ontzag inboezemden,’ aldus Roymans.

De limes geldt inmiddels als het grootste archeologisch project van Nederland. Samen met onze oosterburen heeft ons land de Nedergermaanse limes van Katwijk tot Remagen (Duitsland) inmiddels voorgedragen als Werelderfgoed. Iedere zichzelf respecterende gemeente heeft zijn overblijfselen van de Romeinse limes een plek in de publieke ruimte gegeven. Van de ‘Woerden 7’ is een deel van de oorspronkelijke achtersteven op een permanente drive-intentoonstelling in de parkeergarage Castellum onder het Kerkplein in een diorama te bewonderen. ‘De Meern 1’ is, na elf jaar in het maritiem depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Lelystad geconserveerd te zijn, naar de Utrechtse wijk Leidsche Rijn teruggebracht, om het stralende middelpunt te zijn van Castellum Hoge Woerd, een multifunctioneel cultuurcentrum in de vorm van een castellum, dat exact op de locatie van de oorspronkelijke Romeinse legerplaats is gesitueerd. In de stad Utrecht zijn de contouren van het castellum aangegeven met een stalen strip in het trottoir waaruit ’s avonds licht en soms stoom opstijgt. Ook kun je in de ‘ondergrondse ontdekkingstocht’ domunder onder het Domplein de archeologische resten van het castellum zien waaruit de stad is voortgekomen. Drive-intentoonstelling, ondergrondse ontdekkingstocht, multifunctioneel cultuurcentrum... De beleidsmakers doen er alles aan om de Romeinen toeristisch aantrekkelijk te maken.